

Tomasz Kawski (Akademia Bydgoska im. K. Wielkiego)

MNIEJSZOŚĆ ŻYDOWSKA W WOJEWÓDZTWIE POMORSKIM (BYDGOSKIM) W LATACH 1945-1956

Zagadnienie odbudowy, a następnie zaniku żydowskich skupisk na terenie województwa pomorskiego (od 1950 r. bydgoskiego) po zakończeniu II wojny została podjęta w kilku opracowaniach przedmiotu¹. Niniejszy komunikat nie wyczerpuje problematyki badawczej, lecz poszerza ją o źródła dotychczas niewykorzystywane. Kwerendą zostały objęte przede wszystkim zespoły: Centralnego Komitetu Żydów Polskich (CKŻP) oraz Towarzystwa Społeczno Kulturalnego Żydów w Polsce (TSKŻP) przechowywane w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH).

¹ R. K o z ł o w s k i, *Z problematyki mniejszości narodowych we Włocławku po II wojnie światowej*, (w:) *Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych*, Studia i materiały ofiarowane prof. K. Grünbergowi w 70-lecie urodzin, pod. red. M. W o j c i e c h o w s k i e g o, Toruń 1995, s. 217-232; M. G o l o n, *Ludność żydowska w Polsce północnej po II wojnie światowej*, (w:) *Studia i szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, pod. red. Z. H. N o w a k a przy współpracy Z. K a r p u s a, Toruń 1998, s. 207-237; Tegoż, *Żydzi, Ukraińcy, Rosjanie, Białorusini i Cyganie na Pomorzu Gdańskim po II wojnie światowej*, (w:) *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku. Zbiór studiów* pod red. M. W o j c i e c h o w s k i e g o, Toruń 1998, s. 229-273; Tegoż, *Żydzi we Włocławku po II wojnie światowej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1999, t. 13, s. 275-300; T. K a w s k i, *Bydgoscy Żydzi w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej” z 1947 r.*, *Kronika Bydgoska* 1998, t. 19, s. 213-221; Tegoż, *Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej oraz Bydgoszczy ocaleni z Shoah. Przyczynek do poznania struktury społeczno-zawodowej, zmian osadniczych oraz migracji ludności żydowskiej w Polsce po II wojnie światowej* (maszynopis złożony do druku z konferencji pt.: „Wrzesień 1939 i jego konsekwencje dla Ziemi Zachodnich II Rzeczypospolitej”, Bydgoszcz-Toruń 7-8 X 1999 r.); Tegoż, *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII-XX w.)*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 2000, z. 3 (w druku).

Przed wybuchem II wojny światowej obszary, które po 1945 roku znalazły się w składzie województwa pomorskiego, były częścią województw: pomorskiego i poznańskiego. Żydzi przed 1939 r. zamieszkiwali w kilkudziesięciu miejscowościach, będąc przypisani do jednej z 29 Żydowskich Gmin Wyznaniowych istniejących na tym obszarze². Do najliczniejszych należały skupiska: we Włocławku - ok. 13 tys. Żydów, Bydgoszczy - ok. 2 tys., Lipnie - ok. 2,6 tys., Rypinie i Dobrzyniu n/ Drwęcą - po ok. 2,3 tys., Kowalu - 1,4 tys., Aleksandrowie Kujawskim - ok. 1 tys. osób. Na Pomorzu wielkością wyróżniały się gminy w Toruniu - ok. 800 i Grudziądzu - 730 osób³. W latach poprzedzających wybuch wojny Żydzi stanowili populację liczącą ok. 31 200 osób⁴. Z tej grupy w świetle imiennego wykazu CKŻP z 1947 r. ocalało 798 osób. Wielkość tę należy powiększyć o około 20%. Część osób, z różnych powodów, unikała rejestracji w oddziałach CKŻP oraz nie utrzymywała kontaktów z organizacjami żydowskimi. Jeszcze inni podawali niepełne dane personalne o miejscu pobytu w 1939 r., co uniemożliwia ich identyfikację. Rzeczywistą liczbę ocalałych żydowskich autochtonów z tego obszaru możemy oszacować na 900-1000 osób, co stanowiło około 2,9-3,2% przedwojennej populacji⁵.

² Monitor Polski, 1932, nr 249, poz. 274; J. S z i l i n g, *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920-1939 (Liczba i rozmieszczenie)*, (w:) *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920-1939)*. Zbiór studiów pod red. M. W o j c i e c h o w s k i e g o, Toruń 1991, s. 52. Siedziby gmin znajdowały się w Aleksandrowie Kujawskim - Nieszawie, Brodnicy, Brześciu Kujawskim, Bydgoszczy, Chodczu, Chojnicach, Ciechocinku - Służewie, Dobrzyniu n/ Drwęcą, Dobrzyniu n/ Wisłą, Gnieźnie, Golubiu, Grudziądzu, Inowrocławiu, Kowalu, Lipnie, Lubieniu, Lubrańcu, Osiecinach, Piotrkowie Kujawskim, Przedczu, Radziejowie Kujawskim, Rypinie, Sępólnie Krajeńskim, Skępem, Szubinie, Świeciu, Toruniu, Włocławku.

³ Z. H. N o w a k, *Gmina Wyznaniowa Żydowska w Toruniu w latach 1920-1939*, (w:) *Gminy Wyznaniowe...*, s. 61; Tamże, A. A l a b r u d z i ń s k a, *Gmina Wyznaniowa Żydowska w Grudziądzu w latach 1920-1939*, s. 76; T. K a w s k i, *Żydzi z Kujaw...*, tab. 5, s. 14.

⁴ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt.: APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu, sygn. 4490, 4504; *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920-1939)*. Zbiór studiów pod red. J. S z i l i n g a, Toruń 1995, s. 61, 76, 105, 117, 159, 196, 204; *Studia i szkice z dziejów ziemi mogileńskiej*, pod. red. Cz. Ł u c z a k a i W. S z u l c a, t. 3, Poznań 1996, tab. 1, s. 129; T. K a w s k i, *Żydzi z Kujaw...*, tab. 5, s. 14; Por: *Pinkas Hakehillot, Encyklopaedia of Jewish Communities*. Poland, t. 4. Warsaw and Its Region, Jerusalem, 1989, s. 140, 142, 145, 175, 177, 202, 246, 247, 333, 395, 347, 379, 418, 429.

⁵ *Alfabetyczny wykaz Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej*. Lista nr 3, oprac. Wydział Ewidencji i Statystyki CKŻP, 1947, t. 1-30 (maszynopis powielony) w zbiorach AŻIH, zestawienie autora. Przy ewidencjonowaniu autor pominął figurujące wielokrotnie w spisie osoby. W wykazie znaleźli się także Żydzi, którzy powrócili z ZSRR; Por: Sz. B r o n s z t e j n, *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław 1993, s. 12. Wskaźnik ten należy w odniesieniu do kilku miejscowości leżą-

Największa liczba Żydów, którzy uratowali się z pożogi wojennej pochodziła z Włocławka - 459 osób, Bydgoszczy - 71, Rypina - 71, Lipna - 47, Przedcza - 25, Ciechocinka - 16, Kowala - 14⁶. Z tej grupy w rodzinne strony powróciło 299 osób (ok. 37% ocalonych). Osiedli głównie we Włocławku - 215 osób, Bydgoszczy - 17, Rypinie - 24⁷. Pozostali zamieszkali najczęściej w dużych miastach (Warszawa, Łódź, Szczecin) oraz w największym skupisku ludności żydowskiej w powojennej Polsce - Dolnym Śląsku (m.in. w Dzierżonowie, Wałbrzychu, Wrocławiu, Bielawie, Kłodzku). Poza granicami Polski ocaleni przebywali najczęściej w obozach dla *dipisów* (dispaced persons), w szpitalach i sanatoriach na terenie Niemiec, Austrii. Jeszcze inni przebywali w ZSRR, Szwecji, na Węgrzech, w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Holandii⁸.

W styczniu 1945 roku w Bydgoszczy przebywały Żydówki uwolnione z podobozy w Stutthofie⁹. Ich liczbę w kwietniu 1945 roku na terenie Bydgoszczy CKŻP oceniał na 5 tys. osób¹⁰. Wielkość tej grupy wydaje się jednak mało wiarygodna. Dotyczyć ona może raczej ogólnej liczby Żydów przebywających na terenie Pomorza lub Polski Północnej. Cechą typową dla ludności żydowskiej w okresie powojennym była jej ruchliwość. W wielu miejscowościach pojawili się pojedynczy Żydzi, np. Służewie, Inowrocławiu, Nieszawie, po czym zorientowawszy się, że są jedynymi, wyjechali po kilku czy kilkunastu tygodniach¹¹. Czasem decyzje podejmowano nagle. Po zabójstwie w Osiecinach nocą z 29/30 września 1945 r. Mosze Borkowicza i Moryca Gutowskiego z sąsiedniego Radziejowa pośpiesznie wyjechali osiedli w nim Żydzi¹².

---

cych na Kujawach należy powiększyć o kolejne 10-12% ze względu na niedokładność w pisowni niektórych miejscowości np. Kowal, Piotrków czy Aleksandrów - bez bliższego sprecyzowania geograficznego. Potwierdzają te spostrzeżenia dane osobowe zawarte w: *National Registry of Jewish Holocaust Survivors*, Washington 1983.

⁶ *Alfabetyczny...; National...; W pozostałych miejscowościach przeżyło: w Aleksandrowie Kujawski (5), Brześciu Kujawskim (10), Chodczu (6), Dobrzyniu n/ Drwęcą i Dobrzyniu n/ Wisłą (28), Golubiu (4), Grudziądzu (3), Inowrocławiu (1), Kruszwicy (1), Lubieniu (1), Lubrańcu (8), Nieszawie (1), Osiecinach (8), Radziejowie (11), Skepem (2), Tłuchowie (1), Toruniu (5).*

⁷ *Alfabetyczny...; National...; Dobrzyniu n/ Drwęcą i Dobrzyniu n/ Wisłą (9), Lipnie (8), Brześciu Kujawskim (7), Przedczu (5), Kowalu (3), Inowrocławiu (1), Ciechocinku (1), Lubrańcu (1), Aleksandrowie Kujawski (1), Radziejowie (3), Golubiu (4).*

⁸ T. K a w s k i, *Żydzi z Kujaw...*, s. 5-6.

⁹ J. L i b i s z e w s k i, *Podobozy obozu koncentracyjnego w Stutthofie dla kobiet pochodzenia żydowskiego na terenie Bydgoszczy*, (w:) *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, red. T. J a s z o w s k i, Bydgoszcz 1983, s. 43-44.

¹⁰ Biuletyn Żydowskiej Agencji Prasowej (dalej cyt.: „BŻAP”), nr 23, z 4 IV 1945 r.

¹¹ AŻIH, CKŻP, Wydział Produktywizacji (dalej cyt.: WP), sygn. 116. List Józefa Guta do CKŻP, z 15 VIII 1945 r.; Por. tab. 2.

¹² T. K a w s k i, *Żydzi z Kujaw...*, s. 19.

W połowie 1945 r. liczba Żydów zarejestrowanych w KO CKŻP w Bydgoszczy i Włocławku wynosiła 1104 osoby. W styczniu 1947 r. osiągnęła maksymalną wielkość 1849 osób. W następnych miesiącach ich liczba pod wpływem migracji wewnętrznych i emigracji (zarówno legalnej, jak i nielegalnej - tzw. Brichy) malała. Chwilowa stabilizacja na poziomie ok. 1 100 osób miała miejsce od jesieni 1948 do wiosny 1949 r. (tab. 1), po czym nastąpiła kolejna fala wyjazdów. W lipcu 1949 r. KŻ we Włocławku odnotował obecność 350 osób, w grudniu - 349. W komitecie bydgoskim w lipcu odnotowano obecność 358 Żydów¹³. W połowie lat 50. liczbę Żydów w województwie bydgoskim możemy określać jedynie szacunkowo na 500-600 osób.

Aktywność oddziałów terenowych CKŻP została zintensyfikowana wiosną 1946 r. wraz z falą powrotów przesiedleńców (repatriantów)¹⁴ obywateli polskich z ZSRR. Opiekę nad nimi sprawowały Komitety Obywatelskie będące agendami lokalnych KŻ. W pierwszej kolejności zajęto się urządzeniem przejściowych domów noclegowych oraz zabezpieczano bieżące potrzeby aprowizacyjne. KO w Bydgoszczy szacował, że przez Bydgoszcz w 1946 r. przejechało 3,5 tys. Żydów powracających z ZSRR. Z tej liczby pozostało w Bydgoszczy ok. 100 osób, Rypinie, Golubiu i Toruniu - 78. Powodem niewielkiego osadnictwa na terenie bydgoskiego KO CKŻP były trudności lokalowe oraz katastrofalny stan finansów, który uniemożliwiał działania wykraczające poza wsparcie aprowizacyjne i doraźną pomoc medyczną¹⁵. Liczba przesiedleńców żydowskich osiedlających się we Włocławku od grudnia 1945 r. do kwietnia 1946 r. wahała się miesięcznie od 60 do ok. 100 osób. W maju 1946 r. wzrosła do 193 osób, w czerwcu-październiku do ok. 400-450 osób. Liczba opuszczających miasto Żydów wynosiła miesięcznie od 47 do 55 osób. Od lipca 1946 r. była wyższa od liczby przyjeżdżających (12-44 osoby)¹⁶.

Zmniejszenie się populacji Żydów w województwie pomorskim (bydgoskim) po 1947 r. było spowodowane zmieniającymi się warunkami poli-

¹³ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 32, 274, 278.

¹⁴ W sprawie terminologii zob.: K. K e r s t e n, *Przymusowe przemieszczenia ludności - próba typologii*, (w:) *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, praca zbiorowa pod red. H. O r ł o w s k i e g o i A. S a k s o n a, Poznań 1997, s. 13-29.

¹⁵ AŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny (dalej cyt.: WO), sygn. 19, Sprawozdanie z działalności KŻP w Bydgoszczy za rok 1946; Por: J. M i s z t a l, *Osadnictwo Żydów polskich repatriowanych ze Związku Radzieckiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Przegląd Zachodni 1992, nr 2.

¹⁶ AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki (dalej cyt.: WEiS), sygn. 254, 256, 257, 259; AŻIH, CKŻP, Referat Repatriacji (dalej cyt.: RR), sygn. 487, 569.

Tab. 1: Struktura wg płci ludności żydowskiej w komitetach CKZP w Bydgoszczy i Włocławku w latach 1945-1949

Komitety Okręgowe	15 VI 1945	31 I 1946		31 I 1947		31 XII 1947		30 X 1948		31 III 1949						
		K	M	Razem	K	M	Razem	K	M	Razem	K	M	Razem			
Bydgoszcz	807	247	218	465	519	466	985	266	311	577	157	199	357	157	196	353
Włocławek	297	213	379	592	318	546	864	311	504	815	277	469	746	281	475	756
Razem	1 104	460	597	1 057	837	1 012	1 849	577	815	1 392	434	668	1 102	438	670	1 109

K - kobiety M - mężczyźni

Źródło: AŻIH, CKZP, WO, sygn. 103; AŻIH, CKZP, WEIS, sygn. 25, 28, 32, 258, 261, 266, 274, 569, zestawienie autora.

tycznymi. Powstanie w 1948 r. państwa Izrael i zmiana polityki ZSRR wobec tego kraju oraz stopniowe wprowadzenie systemu monopartyjnego

prowadziło do ograniczania działalności żydowskich organizacji. Popierało zwłaszcza w latach 1949-1950 emigrację działaczy żydowskich o poglądach syjonistycznych i „drobnomieszczańskich”, będących członkami Frakcji w PZPR¹⁷.

Nieliczni w latach 50. Żydzi mieszkający na terenie województwa bydgoskiego ponownie emigrowali po październikowej odwilży 1956 r., której towarzyszyły zajścia antysemickie. Wyjechali m.in. lokalni aktywiści komunistyczni - Icek Zielonka i Chaim Tabacznik Gostyński¹⁸. Jednocześnie Żydzi przyjeżdżali w ramach drugiej fali powrotów byłych obywateli II Rzeczypospolitej w latach 1955-1959. Możemy jedynie wskazać pewne jednostkowe przykłady. Jednym z przybyłych był znany w regionie żydowski działacz, aktywista KPP, następnie PZPR - Peretz Sztulzaft, więziony na terenie ZSRR w latach 1937-1947, 1954-1959¹⁹. Inni pochodzący z Kujaw Żydzi np. Janina Morgernsztern osiadła w Warszawie i rozpoczęła pracę w ŻIH. W marcu 1966 r. liczba Żydów na terenie oddziału włocławskiego TSKŻP wynosiła 400 osób²⁰.

Pozostali w latach 50. Żydzi byli najczęściej zasymilowani z kulturą polską lub ideowo związani z nową rzeczywistością polityczną (żydowscy komuniści oraz komuniści pochodzenia żydowskiego). Inni założyli mieszane narodowościowo rodziny i pomimo wszelkich trudności dostosowali się do istniejących warunków²¹.

¹⁷ *Rozmowa z Jakubem Bermanem*, (w:) T. T o r a ń s k a, *Oni*, Warszawa 1989, s. 134-138, 142; Powody te leżały u podstaw decyzji o emigracji Chaima Tabacznika - Gostyńskiego, lidera Bundu w powojennym Włocławku; Por. Sz. G. H i l e r, *Grupa ortike firer fun „Bund”*, (w:) *Włocławek we ha Swiwa. Sefer Zikkaron*, red. K. F. T c h u r s z, M. K o r z e n, b/w, 1967, s. 257-258.

¹⁸ APB, Komitet Wojewódzki PZPR w Bydgoszczy, Akta Działaczy i Rodzin, (dalej cyt.: KW-B), sygn. 146/ III - akta Icka Zielonki. We wrześniu 1939 wraz z rodziną znalazł się w ZSRR W latach 1943-1946 roku w Armii Wojska Polskiego. Po powrocie do Włocławka wstępuje do PPR (następnie PZPR), do 1949 roku pracuje w miejscowym KŻ. Pracuje jako kierownik działu kadr w spółdzielni „Botwin”. W 1958 emigruje do Izraela; Por.: *Pinkas...*, s. 202, 429.

¹⁹ APB, KW-B, sygn. 133/ III - akta Peretza Sztulzafta. Uwolniony w 1959 r. powraca do Włocławka gdzie został sekretarzem KSKŻP, przewodniczącym sekcji finansowej w Polskim Komitecie Opieki Społecznej, prezesem Klubu Sportowego „Start”, działaczem PCK. Z ramienia PZPR kandydował w wyborach do Rad Narodowych.

²⁰ *Dzieje Żydów w Polsce 1944-1968*, oprac. A. C a ł a, H. D a t n e r - Ś p i e w a k, Warszawa 1997, nr 88.

²¹ H. D a t n e r, M. M e l c h i o r, *Żydzi we współczesnej Polsce - nieobecność i powroty*, (w:) *Mniejszości narodowe w Polsce*, pod red. Z. K u r c z a, Wrocław 1997, s. 73-74; Z. R y k o w s k i, W. W ł a d y k a, *Polska próba. Październik '56*, Kraków 1988, s. 210-211; R. K o z ł o w s k i, op. cit., s. 230-232.

Poczucie bezpieczeństwa wśród przybywających do miast województwa pomorskiego Żydów odegrało, jak się wydaje, obok czynników psychologicznych, rodzinnych i politycznych, rolę kluczową w systematycznym spadku jej liczebności. Nastroje zagrożenia znacznie wzmogły się wśród ludności żydowskiej po serii zająć antysemickich i pogromów, jakie miały miejsce w kilkudziesięciu miejscowościach m.in. w Rzeszowie (czerwiec 1945 r.), Krakowie (sierpień 1945 r.). Po wypadkach w Krakowie odnotowano wzrost niepokoju wśród Żydów przebywających we Włocławku²². Na podjęcie decyzji przez osoby wahające się - wyjechać z Polski czy pozostać - wpłynął pogrom kielecki 4 lipca 1946 r.²³ W województwie pomorskim w 1945 r. i początkach 1946 r. odnotowano 4 przypadki zabójstw na Żydach, jednego postrzelono, kilkudziesięciu obrabowano²⁴. Niechęć pewnej części Polaków wobec Żydów, w dużej mierze odziedziczona po wcześniejszych okresach, przetrwała. Ujawniała się w różnych okolicznościach: przy okazji prób odzyskania przez Żydów pozostawionego mienia, ściągania kontyngentów na rzecz wojsk rosyjskich. Dowódcami niektórych formacji byli oficerowie pochodzenia żydowskiego²⁵, podobnie jak niektórzy członkowie Grupy Operacyjnej PPR działającej na terenie Pomorza. Zaangażowanie działaczy komunistycznych pochodzenia żydowskiego we wprowadzaniu nowego ustroju sprawiało wrażenie, że Żydzi są głównymi animatorami nowego ustroju²⁶. Antysemityzm w powojennej rzeczywistości politycznej nabierał dodatkowego podtekstu - Żydów utożsamiono w potocznym odbiorze społecznym z władzą komunistów za sprawą osób będących z pochodzenia Żydami, a piastujący funkcje kierownicze w organach władzy, sądownictwie, administracji, bezpieczeństwa. Żydzi - komuniści, podejmując decyzje i wykonując polecenia zwierzchników, nie kierowali się kryterium interesu społeczności żydow-

²² APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Bydgoszczy (dalej cyt.: UWPB), sygn. 586, Sprawozdanie polityczne z m. Włocławka za IX 1945 r.

²³ Szerzej: B. S z a y n o k, *Pogrom kielecki 4 lipca 1946*, Warszawa 1992; K. K e r s t e n, *Polacy. Żydzi. Komunizm. Analiza półprawd 1939-1968*, Warszawa 1992.

²⁴ M. G o l o n, *Żydzi, Ukraińcy...*, s. 240, 246.

²⁵ APB, UWPB, sygn. 613, Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego włocławskiego z dnia 12 VII 1945 r.; tamże, sygn. 630, Sprawozdanie... za IX-X 1946 r.; Tamże, sygn. 6443, Protokół z pierwszego zjazdu starostów powiatowych i prezydentów miast wydzielonych województwa pomorskiego, z 5 III 1945 r.; M. G o l o n, *Żydzi, Ukraińcy...*, s. 246-247.

²⁶ *Encyklopedia Judaica*, t. 16, Jerusaleń 1974, s. 597; *Pinkas...*, s. 202; R. K o z ł o w s k i, op. cit., s. 229; M. G o l o n, *Żydzi we...*, s. 287-290. Wysokie funkcje w aparacie władzy województwa pomorskiego (bydgoskiego) pełnili Żydzi - Antoni Alster, Józef Jurkowski, Henryk Malinowski. Przez pewien czas wojskowym komendantem garnizonu włocławskiego był Michał Weinstein, bydgoskiego - Gilerman.

skiej na ziemiach polskich, lecz interesem klasy politycznej, której byli funkcjonariuszami. Interes PPR (PZPR) najczęściej był sprzeczny z interesami narodowymi, stąd wybierając lojalność wobec partii, Żydzi zatracali związki ze światem żydowskim, często działając na jego szkodę. Komuniści utożsamiający się z interesami Diaspory żydowskiej w Polsce w większości wybierali przynależność do Bundu lub Poalej Syjon Lewicy i aktywność na „ulicy żydowskiej”²⁷.

Po pogromie kieleckim liczba Żydów w województwie pomorskim systematycznie się zmniejszała, niemniej nie nastąpiło gwałtowne wyludnienie w ciągu najbliższych kilku czy kilkunastu miesięcy. Wyjątkiem były skupiska w Radziejowie, Dąbrowicach Kujawskich, Dobrzyniu n/ Wisłą²⁸. Nie wszyscy wyjeżdżający podejmowali tę decyzję, będąc głęboko przekonani o jej słuszności. Emigracja znajomych i bliskich pogłębiała poczucie wyalienowania nawet wśród zasymilowanych z kulturą polską Żydów. Antysemityzm wpłynął na ukształtowanie się pewnej specyficznej więzi z żydostwem u zasymilowanych Żydów. U innych emigrujących Żydów przeważały czynniki psychologiczne, np. niemożność egzystowania na cmentarzu pośród mogił pomordowanych członków rodzin, chęć rozpoczęcia nowego życia w nowym miejscu, potrzeba odnalezienia członków rodziny. O wyjeździe decydowała chęć uczestnictwa w budowie własnego państwa, które propagandowo wzmacniały partie syjonistyczne oraz polityka polskich władz, czasem niechęć do pozostania w kraju rządzonym przez komunistów²⁹. Jeszcze w kwietniu 1949 r. na terenie Włocławka zanotowano odruchy wrogości wobec Żydów. „Przy okazji” milicjanci pobili pomimo wylegitymowania się obecnego w mieście naczelnika Wydziału V Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy³⁰.

Zjawisku antysemityzmu wraz z założeniami programowymi PPR, następnie PZPR, usiłowano przeciwdziałać. Pod wpływem represji lat 1950-1955 zachowania tego rodzaju stłumiono, co nie było jednoznaczne z ich zanikiem wśród społeczeństwa. Szeptana propaganda, przekazy po-

²⁷ K. Kersten, *Rok pierwszy*, Midrasz, 1998, nr 7-8, s. 26; O motywach, jakimi kierowano się przy obsadzaniu wysokich stanowisk partyjnych i państwowych,; Zob.: T. Torńska, op. cit., s. 142-143; L. Haas, *Ruch robotniczy a Żydzi i rok 1968*, Dzieje Najnowsze 1988, nr 2, s. 120-121; Sz. G. Hiller, op. cit., s. 258.

²⁸ T. Kawski, *Żydzi z Kujaw...*, tab. 5, s. 14.

²⁹ Szerzej: N. Aleksion-Mądrazk, *Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945-1947*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (BŻIH) 1995, nr 3 - 1996, nr 6 (cz. 1), 1996, nr 3 (cz. 2), 1996, nr 4 (cz. 3); I. Hurwic-Nowakowska, *Żydzi polscy (1947-1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996.

³⁰ D. Jaroś, *Problem antysemityzmu w Polsce w latach 1949-1956 w świetle akt niektórych centralnych instytucji państwowych i partyjnych*, BŻIH 1997, nr 2, s. 51.

toczne, niechętne Żydom, krążące w różnych grupach były stałym elementem życia w epoce stalinizmu³¹. Aby im przeciwdziałać, utworzono w połowie 1948 r. w Bydgoszczy i Włocławku - Obwodowe Komitety Ligi do Walki z Rasizmem, którym przewodzili wiceprezydenci obu miast. W składzie władz ligi zasiadali także przedstawiciele CKŻP³².

Żydzi wykazywali duże wyczulenie na postawy antyżydowskie. Kwestia ich klasyfikacji czasem mimowolnie prowadziła do wzrostu i tak na ogół niechętnego stanowiska większości społeczeństwa³³. W wyniku działań przedstawicieli Komisji Specjalnej (KS) CKŻP - współpracującej m.in. z organami UBP - we Włocławku po kwerendzie zbiorów miejscowej biblioteki miejskiej odnaleziono książkę ks. Józefa Kruszyńskiego pt. „Niebezpieczeństwo żydowskie”, wydaną w 1923 roku. Publikacja, czemu trudno zaprzeczyć, należała do kanonu literatury antysemitycznej. Jednak wnioski teoretyczne sformułowane przez przedstawicieli KS i praktyczne konsekwencje sporządzonego doniesienia do władz bezpieczeństwa były niewspółmierne do skali zagrożenia. Postulowano konieczność sprawdzenia innych bibliotek i czytelni w Polsce oraz w przypadku odnalezienia książek o treści antysemitycznej i antyradzieckiej ich usunięcie. Bibliotekę we Włocławku czasowo zamknięto, a kierownictwo aresztowano³⁴.

Pośrednio o lepszym poziomie bezpieczeństwa świadczy fakt szybkiego zaniku działalności na terenie województwa pomorskiego KS CKŻP oraz brak inicjatyw do tworzenia żydowskiej samoobrony czy wartowników przy oddziałach KŻ³⁵.

Przebywający na terenie KO CKŻP w Bydgoszczy i Włocławku w olbrzymiej większości przeżyli wojnę dzięki pobytowi na terenie ZSRR, stanowili 88,9% całej populacji w I półroczu 1946 r., na „aryjskich papierach” - 3,6%, w obozach na terenach III Rzeszy - 3,2%, w obozach niemieckich na ziemiach polskich - 2,1%, w oddziałach partyzanckich - 2,1%, w leśnych kryjówkach - 0,1%³⁶. Osiedlający się w województwie pomorskim Żydzi w 57,2% pochodzili z byłych województw zachodnich, w tym głównie z województwa pomorskiego, z województw centralnych - 22,8%,

³¹ Ibidem, s. 52; A. K w i l e c k i, *Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej*, Kultura i Społeczeństwo 1963, nr 4, s. 99.

³² APB, Zarząd Miejski w Bydgoszczy, sygn. 624.

³³ Por.: R. K o z ł o w s k i, op. cit. s. 230-231.

³⁴ J. T. G r o s s, *Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów 1939-1948*, Kraków 1998, s. 111-112.

³⁵ AŻIH, TSKŻP, sygn. 116, We Wrocławiu w 1947 roku zatrudniano 62 wartowników, Białymstoku 31, Łodzi 14, Katowicach 13, Warszawie i Krakowie po 10, Szczecinie 8, Częstochowie 6.

³⁶ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 24, 251a, 252, 253, 254.

Tab 2: Żydzi zarejestrowani w komitetach CKŻP na terenie województwa pomorskiego w latach 1946 - 1949.

Komitet	I 1946	VII 1946	XII 1946	VI 1947	XII 1947	XII 1948	III 1949	XII 1949
Aleksandriów Kujawski	5	23	23	14	19	5	5	-
Brześć Kujawski	18	31	-	-	34	-	-	-
Bydgoszcz	705	665	845	445	346	247	247	247
Chodecz	2	7	7	3	8	3	2	-
Dobrzyń n. Wisłą	1	2	3	-	6	-	-	-
Golub - Dobrzyń	11	17	17	9	15	9	9	9
Izbica Kujawska	1	25	25	5	22	-	-	1
Kowal	7	19	19	19	20	21	21	21
Lipno	16	50	40	35	30	28	28	14
Lubraniec	5	8	8	8	4	6	6	1
Nieszawa	-	6	6	-	-	-	-	-
Piotrków Kujawski	5	14	14	-	12	12	-	-
Przedecz	-	19	19	19	15	5	5	9
Radziejów	-	41	-	-	-	-	-	4
Rypin	-	68	45	28	26	25	25	25
Toruń	38	49	71	87	87	73	73	76
Włocławek	200	687	704	775	665	656	670	291
Razem	1 014	1 731	1 846	1 447	1 309	1 090	1 091	698

Źródło: AŻIH, CKŻP, WEIS, sygn. 27, 28, 30, 31, 32, zestawienie autora.

południowych - 6,6%, wschodnich - 5,3%, spoza granic byłej II Rzeczypospolitej - 4,4%, nie ustalono pochodzenia - 3,7%³⁷.

Jednym z podstawowych zadań, z jakimi borykały się żydowskie instytucje, była aprowizacyjna konieczność zabezpieczenia warunków socjalnych oraz pomoc medyczna. Jej organizowaniem na wyzwanych obszarach zajmowali się oddelegowani przedstawiciele CKŻP³⁸. Na terenie Włocławka był nim prawdopodobnie Michał Biberstein. Z jego inicjatywy 4 marca 1945 r. powstał Komitet Pomocy Żydom (KPŻ). Trzy tygodnie później podobną instytucję powołano w Bydgoszczy. Niebawem komitety pomocowe przekształciły się w Komitety Okręgowe (KO) CKŻP z siedzibami w Bydgoszczy i Włocławku. W miejscowościach, w których zamieszkały nawet niewielkie grupy Żydów, tworzono Komitety Miejskie (KM) CKŻP³⁹.

Z racji siedziby władz wojewódzkich KO CKŻP w Bydgoszczy od kwietnia 1946 roku przemianowano na Komitet Wojewódzki (KW). Niezależnie od nazwy komitetowi bydgoskiemu podlegały KM w Dobrzyniu n/ Drwęcą, Golubiu, Rypinie (do lipca 1946 r. podlegał KO we Włocławku), Toruniu i Koszalinie. Zależność organizacyjna tego ostatniego KO (KW) w Bydgoszczy wynikała z faktu, że założyli go żołnierze - Żydzi służący w Wojsku Polskim, którzy początkowo stacjonowali w Bydgoszczy, następnie zostali przeniesieni w głąb Pomorza. Od sierpnia 1947 r. oddział CKŻP w Koszalinie podporządkowano początkowo KM w Toruniu, a następnie KW CKŻP w Szczecinie⁴⁰. W kwietniu 1947 roku KO w Bydgoszczy przekształcono w Komitet Powiatowy (KP) CKŻP⁴¹. Do lipca 1946 roku KO we Włocławku było podporządkowanych 20 KM m.in. w Płocku, Sierpcu, Rypinie, Kole⁴².

³⁷ *Alfabetyczny...*, zestawienie autora. Wg podziału administracyjnego po 1 IV 1938 r. w poszczególnych województwach mieszkało % Żydów osiadłych po wojnie w województwie pomorskim: białostockie 1%, kieleckie 2,7%, krakowskie 1,1%, lubelskie 1,6%, lwowskie 4%, łódzkie 5,3%, stołeczne warszawskie 10,1%, nowogródzkie 0,8%, poleskie 0,5%, pomorskie 55%, poznańskie 2,2%, stanisławowskie 0,8%, śląskie - 0%, tarnopolskie 0,7%, warszawskie 2,1%, wileńskie 3%, wołyńskie 1%, nie ustalone 3,7%, poza granicami II Rzeczypospolitej 4,4%.

³⁸ BŻAP, nr 7, z 22 I 1945 r.

³⁹ AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 14, Sprawozdanie z działalności KŻP we Włocławku za X 1946 r.; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 67, Sprawozdanie rewizyjne KŻP w Bydgoszczy, z 20-24 V 1947 r.; BŻAP, nr 23, z 4 IV 1945; R. Kozłowski, op. cit., s. 231.

⁴⁰ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 27; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 103. Zarząd KŻP w Koszalinie do CKŻP, z 27 VIII 1947 r.

⁴¹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 103, KŻP w Bydgoszczy do CKŻP w Warszawie, z dnia 12 III 1947 r.

⁴² Ibidem, sygn. 19, 106; AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 261, 262, 274, 278; AŻIH, TSKŻP, sygn. 116. W lipcu 1946 poza wymienionymi istniały oddziały CKŻP we Włocławku, Kowalu, Brześciu Kujawskim, Krośniewicach, Lipnie, Dąbrowicach Kujawskich, Lubrańcu, Izbicy Kujawskiej, Przedczu, Osiecinach, Lubieniu, Nieszawie, Dobrzyniu n/ Wisłą, Piotrkowie Kujawskim, Radziejowie, Chodczu.

W 1947 r. KO przekształcono w KP, któremu podlegały niewielkie skupiska żydowskie w powiatach aleksandrowskim (do 23 II 1948 r. - nieszawskim), lipnowskim, włocławskim. Liczba oddziałów miejskich KŻ z powodów administracyjnych, jak i obiektywnych - wyjazdu z wielu miejscowości Żydów - uległa zmniejszeniu wiosną 1949 r. do dziewięciu⁴³.

Jako pierwsze, zaraz po wyzwoleniu, powstały z inicjatywy ocalonych Żydów Kuchnie Ludowe. Wiosną 1945 r. opiekę nad nimi przejęły KŻ w Bydgoszczy i Włocławku. W drugim półroczu 1947 r. wydały łącznie 17 tys. obiadów. Bezpłatne posiłki otrzymywało 10 pensjonariuszy bydgoskiego Żydowskiego Domu Starców i Inwalidów (powstał w VII 1946 r.) oraz dzieci korzystające z opieki w półinternatach w Bydgoszczy (powstałe w grudniu 1946 r.) i Włocławku (wiosna 1946 r.). Z tej formy opieki w 1947 r. korzystało 75 dzieci (w tym 25 w Bydgoszczy). Dzieci uczyły się języka żydowskiego (jidysz), kultury żydowskiej oraz tzw. palestynografii⁴⁴. Rodzice otrzymywali od KŻ na każde dziecko stałą pomoc pieniężną w wysokości 2-2,8 tys. zł rocznie. Pomoc stypendialną przyznawano uczącej się młodzieży (ok. 1000 zł na osobę w 1946 r.)⁴⁵. Z pomocy pieniężnej korzystały także osoby chore, stare, inwalidzi wojenni oraz zdemobilizowani. Z tej formy pomocy skorzystało w obu KŻ w 1946 r. (od stycznia do października) ok. 500 osób (od 300 zł do 3 tys. zł na osobę), w drugiej połowie 1947 r. - 68 osób na sumę 876 zł⁴⁶. Osoby chore wymagające rekonwalescencji umieszczano w szpitalach powiatowych, sanatoriach, m.in. w Bydgoszczy, Ciechocinku. Stałą pomocą służyli lekarze i pielęgniarki pracujący w Towarzystwie Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej (TOZ), którego oddziały znajdowały się w Bydgoszczy i Włocławku. We Włocławku podjęto działalność Towarzystwo Wspomagania Biednych Żydów⁴⁷.

Pomoc w formie pieniężnej otrzymywały osoby chcące podjąć działalność w ramach tzw. produktywizacji ludności żydowskiej. Jej promowaniem oraz organizowaniem zajmowała się Organizacja Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej w Polsce (ORT) działająca od marca 1946 r. oraz Komisariat Rządu dla Spraw

⁴³ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 19, 106; AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 261, 262, 274, 278; Włocławek, Kowal, Lubraniec, Przedecz, Lipno, Izbica Kujawska, Krośniewice, Chodecz i Aleksandrów Kujawski. Ostatnie dwa komitety nie figuruje w wykazie z grudnia 1949 r. Pojawiło się nowe skupisko w Radziejowie.

⁴⁴ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 19.

⁴⁵ AŻIH, CKŻP, Wydział Młodzieżowy, sygn. 31, Sprawozdania KŻP z Bydgoszczy i Włocławka za rok 1946. Z tej formy pomocy korzystało 9 osób. Pomoc w postaci przydziałów odzieży otrzymywało 27 osób.

⁴⁶ AŻIH, TSKŻP, sygn. 116; AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 19.

⁴⁷ AŻIH, CKŻP WO, sygn. 94; M. G o l o n, *Ludność...*, s. 233.

Produktywizacji Ludności Żydowskiej w Polsce (działający od lipca 1946 do września 1947 r.). Realizacja hasła miała istotne znaczenie zarówno dla ludności żydowskiej (głównie pragnącej pozostać w Polsce - członkowie Bundu i żydowscy komuniści), jak i państwa - wpisywało się w linię programową nowej władzy. Pozwalało to przeciwstawić się syjonistom, którzy również wykorzystywali owe hasło, z tą jednak różnicą, że miejscem jego wdrożenia była Palestyna (Izrael).

Realizacją produktywizacji zajmowały się w terenie Wydziały Produktywizacji CKŻP. W województwie pomorskim planowano rozbudowę systemu spółdzielczego, który, jak sądzono, gwarantował: [...] *zatrudnienie większej ilości ludzi pracy (...), w tym warstwom społecznym żydowskim, które chcą pracować produktywnie [...]*⁴⁸. Na drugim miejscu stawiano na wzrost liczby indywidualnych warsztatów rzemieślniczych, głównie krawieckich i bieliźniarskich, gabinetów lekarskich, pracowni analitycznych, kancelarii adwokackich. Oddział bydgoski planował w 1947 r. osadzić na roli około pięćdziesięciu żydowskich rodzin⁴⁹. To ostatnie zadanie okazało się nierealne. Na roli osiadło zaledwie pięciu Żydów, głównie w okolicach Rypina⁵⁰. W Bydgoszczy powstała 12 grudnia 1946 r. spółdzielnia krawiecka „Tkanina” przy Welnianym Rynku 11⁵¹. We Włocławku istniały dwie spółdzielnie: krawiecka „G. Dua Bogen” (potocznie „Igła”) przy ul. 3 Maja 9 (założona 1 września 1946 r.) oraz szewska „Naftali Botwin” przy ul. Cyganka 19 (20 grudnia 1946 r.)⁵². W 1947 r. zaniechano prób tworzenia nowych spółdzielni, gorseciarsko-bieliźniarskiej we Włocławku oraz szewskiej i galanteryjno-skórzanej w Bydgoszczy⁵³. Ogółem spółdzielnie w najlepszym okresie swojego rozwoju w grudniu 1948 roku zatrudniały 125 osób⁵⁴.

Produktywizację wdrażano głównie na terenie oddziału włocławskiego. W styczniu 1946 r. we Włocławku działało 8 warsztatów, we wrześniu - 59, w styczniu 1947 r. - 22, w maju 1947 r. - 45. Od 1948 r. ich liczba

⁴⁸ AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 22. Protokół walnego zebrania założycielskiego spółdzielni pracy w Bydgoszczy, z 22 XII 1946 r.

⁴⁹ Ibidem, Plan pracy oddziału KŻP w Bydgoszczy, z dnia 10 XII 1946 r.

⁵⁰ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 27, Sprawozdanie KŻP w Bydgoszczy za VII 1947 r.

⁵¹ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 22, Protokół walnego zgromadzenia założycielskiego spółdzielni „Tkanina” w Bydgoszczy, z 12 XII 1946 r.; Tamże, sygn. 60, Protokół posiedzenia Zarządu KŻP w Bydgoszczy, z dnia 2 X 1947 r.

⁵² AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 57, 110, Wykaz spółdzielni żydowskich zrzeszonych w CSW „Solidarność” na 1 IX 1948 r.

⁵³ Ibidem, sygn. 22, 57.

⁵⁴ Ibidem, sygn. 467, 468, 472, 473, 566; AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 254, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 278; We IX 1946 r. spółdzielnie zatrudniały 25 osób, w I 1947 r. - 43, w V 1947 r. - 52, w XII 1947 r. - 50, w VII 1948 r. - 67, w XII 1948 r. - 125, w VII 1949 r. - 90, w XII 1949 r. - 100.

maleje i ostatecznej likwidacji uległy w końcu 1949 r. Dawały zatrudnienie w szczytowym okresie rozwoju 122 osobom. Na terenie KŻ w Bydgoszczy istnienie pojedynczych warsztatów odnotowano w okresie od marca do listopada 1946 r., w których pracowało zaledwie 2-5 pracowników.)

Tendencje migracyjne nie sprzyjały podejmowaniu przez Żydów pracy. W Bydgoszczy na dzień 10 grudnia 1946 r. bez pracy pozostawało 472 osoby, tj. 56% ogółu zarejestrowanych w oddziale. Podkreślano pewną niechęć Żydów do kolektywnych metod pracy. Do chwili napływu przesiedleńców z ZSRR miejscowy WP brak osiągnięć w sferze produktywizacji tłumaczył znikomym odsetkiem osób z fachowym przygotowaniem oraz dominacją inteligencji pracującej, lekarzy, dentystów, urzędników państwowych⁵⁵. Wśród przesiedleńców przybyłych od stycznia do lipca 1946 r. reprezentanci tych zawodów stanowili - 29,5%, kolejne - 2,5% to uczniowie i studenci. Reszta - 60,5% nie posiadała żadnego przygotowania zawodowego, co wydaje się mało prawdopodobne. Struktura zawodowa przybyszy osiadłych we Włocławku była dużo bardziej zróżnicowana. Inteligencja stanowiła 10%, kupcy, przemysłowcy - 5,8%, rzemieślnicy i robotnicy - 47%, rolnicy - 0,2%, uczniowie i studenci - 2,9%, różne - 3,8%, bez zawodu - 30,3%⁵⁶.

Miejsce pracy Żydów wg poszczególnych gałęzi przemysłu można przedstawić jedynie w odniesieniu do Włocławku. We wrześniu 1947 roku w spółdzielczości pracowało 31,4% miejscowych Żydów, w warsztatach rzemieślniczych - 61,2%, w instytucjach społecznych - 7,4% ogółu zatrudnionych. W statystyce ogólnopolskiej w działach tych pracowało odpowiednio: 15,4%, 19,6%, 11,5% ogółu zatrudnionych⁵⁷.

Zjawiskiem budzącym niepokój wśród działaczy CKŻP był fakt zrywania przez wielu Żydów kontaktów z żydowskimi organizacjami czy ukrywanie swojego pochodzenia. W Bydgoszczy w dniu 22 października 1947 r. w tej sprawie zwołano specjalne zebranie. Uchwalono pomijanie tych osób w przydzielaniu pomocy materialnej, zastrzegając jednocześnie indywi-

⁵⁵ AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 22, Sprawozdania z działalności referatów produktywizacji KŻP w Bydgoszczy i Włocławku za lata 1946-1948; AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 27, Sprawozdanie KŻP w Bydgoszczy za VII 1947 r.

⁵⁶ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 254, 256, 257; AŻIH, CKŻP, RR, sygn. 476, 487.

⁵⁷ AŻIH, TSKŻP, sygn. 39. Zatrudnienie ludności żydowskiej w III kwartale 1947 r. Pozostała część Żydów polskich pracowała w przemyśle ciężkim - 2,6%, włókienniczym - 9,3%, kopalniach i hutach - 1,9%, przemyśle lekkim - 2,7%, urzędach państwowych i samorządowych - 12,6%, ośrodkach produktywizacji - 1%, handlu - 10,3%, gospodarstwach rolnych - 1,2%, innych (wolne zawody, uczniowie, studenci) - 11,9%. Por.: E. Waszkielowa, *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945-1968*, Wrocław 1999, s. 23-24.

dualne rozpatrywanie każdego przypadku⁵⁸. O powodach takich postaw rzuca nieco światła sprawozdanie KŻP w Bydgoszczy z 1946 r. Czytamy w nim m.in.: *[...]Byliśmy zmuszeni przeprowadzić wielką kampanię agitacyjną wśród rodziców, którzy z wielu przyczyn, jak np. że rodzice będący na aryjskich dokumentach nie chcieli, aby dzieci uczyły się języka żydowskiego, historii żydowskiej, bojąc się dekonspiracji. Ze względu na specyficzne warunki, w jakich znaleźli się Żydzi zamieszkali na Pomorzu, zdawałoby się wręcz niemożliwym założenie półinternatu (...), jest koniecznym ocalenie od asymilacji resztek młodzieży żydowskiej[...]*⁵⁹. O postępujących trendach asymilacyjnych nie informowano w oddziale włocławskim. Decydowała o tym zjawisku specyficzna struktura społeczno-zawodowa osiadłych tam Żydów. Byli to najczęściej urzędnicy, inteligencja, przedstawiciele wolnych zawodów. We Włocławku i oddziałach terenowych dominowali robotnicy⁶⁰. Niechęć do ujawnienia swojej tożsamości wiązała się z koniecznością ponownego określenia swojej tożsamości kulturowej. Jak zauważa Irena Hurwic-Nowakowska: *[...] Postawę świadomej ucieczki od grupy żydowskiej obserwujemy przede wszystkim w sferze mieszczańsko-inteligenckiej. Nie spotkałam jej zupełnie wśród żydowskich robotników (...) stanie się Polakiem jest w poczuciu tych ludzi awansem społecznym. Wchodzą do grupy posiadającej poczucie wartości, zrywają z grupą pokrzywdzoną[...]*⁶¹. Ostatecznym krokiem zerwania z korzeniami etnicznymi miała być zmiana nazwiska. Zmiany takiej na terenie województwa w latach czterdziestych dokonało kilka rodzin⁶², choć duża część dokonała tego w okresie wojny lub na terenie ZSRR. Z chwilą powrotu do Polski posługiwali się nowymi nazwiskami. Głównie dotyczyło to działaczy aparatu partyjnego PPR, następnie PZPR oraz Żydów oficerów w szeregach Wojska Polskiego lub Służby Bezpieczeństwa. Przykład takiej zmiany dostarcza życiorys przedwojennego działacza Komunistycznej Partii Polski na Kujawach Henryka Malinowskiego (Icka Rotha)⁶³.

Aktywność żydowskich instytucji nie sprowadzała się do bieżącego zabezpieczania potrzeb miejscowych Żydów. Przy CKŻP działał Sąd Społeczny

---

⁵⁸ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 60, Protokół z posiedzenia Zarządu KŻP w Bydgoszczy, z 22 X 1947 r.

⁵⁹ Ibidem, sygn. 19.

⁶⁰ AŻIH, CKŻP, WP, sygn. 22; AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 25, 566.

⁶¹ I. Hurwic-Nowakowska, op. cit., s. 143.

⁶² APB, UWPB, sygn. 1286, 1292, 1294, 1297, 1296. Zmienili nazwiska rodowe rodziny: Weitraub, Szlakman, Jakubowicz, Szpringier, Szmul, Sochaczewski, Gnat, Dobroszkłanka, Alter.

⁶³ E. Strumieniowa, Henryk Malinowski, (w:) *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 342-344.

(SS), zajmujący się tymi Żydami, którzy w czasie wojny dopuścili się kolaboracji. Jedną ze spraw dotyczyła mieszkającego od 1949 roku we Włocławku Henryka Dobrowolskiego (Hersza Gnata). Rozpoznano w nim jednego z kapo w obozie karno-śledczym w Skarżysku-Kamiennej. Orzeczenia SS nie miały mocy jurysdykcyjnej. O dochodzeniu powiadomiono sąd rejonowy, który po rozpatrzeniu sprawy skazał podejrzanego na dożywotni pobyt w więzieniu⁶⁴.

Niezależnie od wszechstronnej działalności CKŻP inicjatywę w sprawie organizacji opieki religijnej przejęły Żydowskie Zrzeszenia Religijne (od 1946 r. Żydowskie Kongregacje Wyznaniowe). Ich działalność na terenie województwa pomorskiego (bydgoskiego) jest trudna do scharakteryzowania. Z reguły CKŻP i władze administracyjne w sprawozdaniach informowały o braku działalności i aktywności religijnej w środowisku żydowskim⁶⁵. Można założyć, że z przyczyn ideologicznych pomniejszono ich rolę. Bardziej tradycyjna postawa Żydów we Włocławku, odmienna struktura społeczno-zawodowa sprzyjała w większym stopniu pielęgnowaniu żydowskiej tradycji. Świadczyć o tym może m.in. odbudowanie domu modlitw przy ul. Żabiej⁶⁶ obok miejsca, gdzie istniała zburzona w 1939 r. „stara” synagoga. Kongregacja, pomimo niewielu członków, jako jedna z nielicznych w Polsce północnej przetrwała do końca lat 70⁶⁷. Zjawisko postępującej mimikry w środowisku bydgoskich Żydów wpłynęło na niewielkie zainteresowaniem sprawami religijnymi i podtrzymywaniem żydowskiej tradycji.

Partie polityczne na terenie Włocławka reprezentowały działające legalnie żydowskie ugrupowania na terenie: Frakcja PPR⁶⁸, Bund⁶⁹, Poalej

⁶⁴ APB, UWPB, sygn. 1296; Gazeta Kujawska 1949, nr 214, z 6 VIII 1949 r.

⁶⁵ Ibidem, sygn. 596, 618, 635, 636, 639.

⁶⁶ *Dzieje Żydów...*, nr 115. Obok domu modlitw planowano już w 1946 r. upamiętnić żydowskie ofiary wojny na terenie Włocławka w formie pomnika lub tablicy. Starania do dziś nie zostały zrealizowane. Symbole takie zostały odsłonięte w latach 60. z inicjatywy Ziomkostw - towarzystw (landszmanzaft) zrzeszających Żydów z terenu Włocławka w Paryżu, Tel Awiwie. Ziomkostwo w Izraelu sprawuje patronat honorowy nad jedną ze szkół, w której istnieje izba pamięci pomordowanych Żydów Włocławka i okolic.

⁶⁷ H. K o ł o d z i e j e k, *Żydowska Gmina religijna w powojennym Szczecinie*, Przegląd Zachodniopomorski 1998, t. 13, z. 3, s. 75; M. G o l o n, *Żydzi we Włocławku...*, s. 285-286, 296.

⁶⁸ Frakcja PPR przy KCŻP przeciwna idei budowy państwa żydowskiego i emigracji, choć oficjalnie nie artykułowali tych założeń dopóki pozostawało to zgodne z nastawieniem ZSRR i bloku. Jej zwolennicy dążyli do odbudowy życia żydowskiego w Polsce. Członkowie w 1949 roku wstępują do PZPR.

⁶⁹ Bund - jedna z najstarszych żydowskich partii socjalistycznych stojąca programowo na lewo od polskiego PPS. Traktowała Żydów jako naród domagając się autonomii kulturalno - narodowej. Występowała przeciwko wszystkim nurtom syjonizmu. Lansowała konieczność rozwoju świeckiej kultury żydowskiej w języku jidysz. W 1944 roku zgłosiła akces do Krajowej Rady Narodowej popierając manifest lipcowy PKWN. Programowo nadal była przeciwna syjonizmowi i emigracji ludności żydowskiej z Polski. Podczas ostatniego zjazdu 16 I 1949 partią uległa rozwiązaniu. Członkowie wyemigrowali lub wstąpili do PZPR.

Syjon Prawica⁷⁰, Poalej Syjon Lewica⁷¹, Haszomer Hacair⁷², Ichud⁷³, w Bydgoszczy: Ichud, Haszomer Hacair i Frakcja PPR⁷⁴.

Zmiany, jakie dokonywały się w środowiskach lokalnych żydowskich elit politycznych, były pochodną zmian, jakie zachodziły w powojennej Polsce. Część Żydów wiązała swoją przyszłość z budową socjalistycznej Polski, z zachowaną odrębnością narodowościową lub asymilacją. Inni dążyli do zrealizowania idei utworzenia własnego państwa żydowskiego. Problem emigracji urastał do rangi najważniejszego dylematu, przed jakim musieli stanąć ocaleni z pożogi wojennej Żydzi⁷⁵. Za pozostaniem z Polsce opowiadały się dwa ugrupowania: Frakcja PPR (PZPR) oraz Bund. Pozostałe ugrupowania opowiadały się za stopniową emigracją. Między obu środowiskami toczyła się wojna „o rząd dusz”. Większość przedstawicieli

---

⁷⁰ Poalej Syjon Prawica reprezentowała środowiska robotnicze o umiarkowanych poglądach syjonistycznych. Powstała w 1920 roku po rozłamie Poalej Syjon. Po wojnie opowiadała się za masową emigracją Żydów z Polski. Prowadziła sieć szkół hebrajskich, tworzyła kibuce i ośrodki produktywizacyjne przygotowując kadry do pracy w Palestynie. W lipcu 1947 roku prawe skrzydło Poalej Syjon Prawicy połączyło się z ze świecką partią syjonistyczną Hitachduth, lansującą ewolucyjną drogę narodowego i społecznego wyzwolenia Żydów. W wyniku połączenia utworzono Żydowską Syjonistyczno-Socjalistyczną Partię Robotniczą Poalej Syjon Hitachduth w Polsce. Zlikwidowana przez decyzją Ministerstwa Administracji Publicznej (MAP) w XII 1949 r.

⁷¹ Poalej Syjon Lewica powstała w 1920 w wyniku rozłamu w Poalej Syjon, programowo zaliczyć ją należy do radykalnie socjalistycznego odłamu syjonizmu. Opowiadała się za budową w Palestynie socjalistycznego społeczeństwa żydowskiego, uspołecznieniem środków produkcji. Po wojnie prowadziła aktywną politykę w środowisku żydowskim, zwłaszcza wśród przesiedleńców z ZSRR. Opowiadała się za powstaniem komunistycznego państwa żydowskiego w Palestynie, budowanego z pomocą ZSRR i przy współpracy z ludnością arabską. W październiku 1947 roku Poalej Syjon Lewica i lewicowe skrzydło Poalej Syjon Prawicy połączyły się w Zjednoczoną Żydowską Partię Robotniczą Poalej Syjon. Decyzją MAP zlikwidowana w 1950 r.

⁷² Haszomer Hacair powstała w 1917 roku jako pionierska organizacja lewicowej młodzieży syjonistycznej zbliżająca się do marksizmu. W okresie powojennym wznowiła legalną działalność, jednocześnie angażując się w organizowane nielegalnej emigracji Żydów. W 1946 roku z organizacji wyłoniła się Żydowska Partia Robotnicza Haszomer Hacair, która w kwietniu 1949 roku połączyła się ze Zjednoczoną Żydowską Partię Robotniczą Poalej Syjon, tworząc Zjednoczoną Żydowską Partię Robotniczą zlikwidowaną decyzją MAP w 1950 r.

⁷³ Ichud - partia ogólnosyjonistyczna działająca legalnie od 1945 do 1 I 1950 roku. Za cel podstawowy przyjmowała utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie porozumiewając się w tej sprawie z Arabami. Wszelkie spory programowe w obozie syjonistycznym traktowano jako wtórne wobec celu podstawowego, odkładając ich realizację do czasu powstania państwa i jego umocnienia.

⁷⁴ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 103, KŻP w Bydgoszczy do CKŻP, z dnia 12 III 1947 r.

⁷⁵ N. A l e k s i u n - M a d r z a k, *Stosunek żydowskich partii politycznych w Polsce do emigracji*, (w:) *Polska 1944/45-1989. Studia i materiały 2*, Warszawa 1997, s. 124.

żydowskiego społeczeństwa miała ugruntowane przekonanie, że tylko budowa własnego państwa rozwiąże problem, stąd poparcie udzielane komunistom w środowisku żydowskim było niewielkie. Aby je zwiększyć, musiano ograniczyć wpływy partii syjonistycznych we władzach szeregu organizacji kulturalnych, charytatywnych, gospodarczych czy CKŻP. Ślady owych działań możemy w pewnym stopniu zrekonstruować na terenie województwa pomorskiego (bydgoskiego).

Likwidacja autonomii żydowskich organizacji i partii politycznych rozpoczęła się w 1947 r. Frakcja PPR rozpoczęła monopolizować wpływy w środowisku żydowskim. Jej pierwszym etapem było ograniczenie liczby etatowych pracowników w oddziałach terenowych CKŻP w Bydgoszczy i Włocławku. W listopadzie i grudniu 1947 roku zredukowano o 50% personel, głównie o sympatiach syjonistycznych⁷⁶.

Kolejnym krokiem była zmiana tzw. klucza partyjnego, według którego ustalano skład Zarządów KŻ. Działania te nie powiodły się w KŻ w Bydgoszczy. Układ wpływów politycznych w CKŻP w maju 1947 w KO w Bydgoszczy przedstawiał się następująco: Ichud - 4 członków, TOZ - 1, Haszomer Hacair - 1, Frakcja PPR - 5⁷⁷. Frakcja PPR, nie mogąc zmienić „klucza”, doprowadziła w sierpniu 1948 roku do usunięcia dotychczasowego przewodniczącego oddziału - Marka Reissa (Ichud). Zastąpił go 13 września 1948 roku Mojżesz Lewi (PPR)⁷⁸. Na terenie oddziału włocławskiego KŻ: PPR (PZPR) dysponowało w 10-osobowym zarządzie 3 głosami, Poalej Syjon Prawica - 2, Poalej Syjon Lewica - 2, Bund - 2, Haszomer Hacair - 1⁷⁹. Pierwszy sukces w oddziale włocławskim PZPR odniosła, eliminując Poalej Syjon oraz Haszomer Hacair z udziału, w wyłonieniu delegatów na zjazd CKŻP w 1949 r.⁸⁰ Kolejny nastąpił podczas zebrania 21 marca 1949 r. Przewodniczący oddziału Icek Zielonka uznał, że skład zarządu jest niereprezentatywny. Nie zasiadają w nim przedstawiciele spółdzielczości oraz „instytucji”. Wniósł pod obrady projekt zmniejszenia liczby członków zarządu do 9 osób oraz poszerzenie i zmianę jego składu. Miał się składać z 5 przedstawicieli „instytucji”, 2 partii syjonistycznych oraz 2 z PZPR. Pomimo sprzeciwu Poale Syjon (zgoda oznaczała utratę jednego mandatu)

⁷⁶ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 67, Wydział Organizacji i Kontroli do Prezydium CKŻP 6 XI 1947. W komitecie lubelskim redukcje objęły 73% personelu, 64% - w częstochowskim, 30% - w poznańskim.

⁷⁷ Ibidem, Sprawozdanie rewizyjne KŻP w Bydgoszczy, z 20-24 V 1947 r.

⁷⁸ Ibidem, sygn. 103, Korespondencja w sprawie utworzenia w Bydgoszczy delegatury CKŻP.

⁷⁹ Ibidem, sygn. 102, Wpływy polityczne w zarządzie KŻ we Włocławku po wyborach, z 11 III 1949 r.

⁸⁰ Ibidem, sygn. 94, ŻPR Zjednoczenie Poalej Syjon i ŻPR Haszomer Hacair do CKŻP, z 17 II 1949 r.

wniosek przegłosowano⁸¹. W nowym zarządzie wyłonionym 12 kwietnia 1949 zasiadli przedstawiciele PZPR (2), TOZ (1), Towarzystwa Kulturalnego Żydów (1), Żydowskiego Klubu Sportowego (1), Haszomer Hacair (1), Poale Syjon (1), spółdzielnie (2). W rzeczywistości reprezentanci spółdzielczości należeli do PZPR⁸². Ukształtowane w sposób zakulisowy poparcie, jakim cieszyło się PZPR, nie zadowoliło zwolenników monopartyjności. W dniu 30 maja 1949 r. wyłoniony nowy zarząd PZPR poszerzył swoją reprezentację do 3 głosów, Poalej Syjon - 1, TOZ - 1, Haszomer Hacair - 1, ŻTK - 1, spółdzielnie - 2. Faktycznie głosy dwu ostatnich instytucji przypadły na członków PZPR, tym samym jej wpływy wzrosły do 6 głosów⁸³.

Decyzja o ostatecznym wyeliminowaniu wpływów syjonistycznych i odchyień prawicowo-nacjonalistycznych w zarządach KŻ na terenie województwa bydgoskiego przeprowadził A. Rozenberg - reprezentujący władze naczelne CKŻP. Podczas zebrania we Włocławku w dniu 7 maja 1949 roku z 11 aktywistami PZPR zaangażowanymi „na odcinku żydowskim” uznano że: [...] *Komitet znajdował się w stadium zwyrodnienia i był ośrodkiem demoralizacji ludności, członków Komitetu i nawet naszych towarzyszy (...) terenem prowadzenia roboty politycznej przez syjonistów (podano jako przykład że - przyp. T. K.) «większość prelegentów-sjonistów (prezentowało podczas spotkań - przyp. T. K.) referaty - nie kontrolowane uprzednio», (...) na akademii w VI rocznicę powstania na scenie był sztandar biało-niebieski, do Prezydium nie dopuszczono partyzantki żydowskiej - PZPR ówki itd.*⁸⁴ Za winnego zaistniałej sytuacji uznano przewodniczącego oddziału KŻ - I. Zielonkę. Zarzucono mu m.in. brak zainteresowania rozwojem dwóch spółdzielni, zaniedbania w przedszkolu żydowskim, rozpad klubu sportowego i TOZ. Na miejsce Zielonki powołano w Towarzystwie Kultury Abramowicza, KŻ - Fajwela Szejna. Na wniosek A. Rozenberga zapowiedziano ożywienie działalności poprzez organizowanie zebrań, odczytów, kursów, wykładów, bibliotekę i czytelnię oraz [...] *przenieść punkt ciężkości pracy na Towarzystwo Kultury (...) należy ograniczyć do minimum działalność opieki społecznej: a) inwalidów i starców niezdolnych do pracy wysłać w porozumieniu z CKŻP do odpowiednich centralnych domów żydowskich, b) 2 sieroty wysłać do żydowskiego domu dziecka, c) dotąd niepracującym pomóc wyuczyc się zawodu przez spółdzielnie, d) należy zlikwidować placówkę TOZ we Włocławku*

⁸¹ Ibidem, sygn. 107, Protokół nr 5 z posiedzenia KŻP we Włocławku, z dnia 21 III 1949 r.

⁸² Ibidem, Protokół nr 7..., z 12 IV 1949 r.

⁸³ Ibidem, sygn. 102, Protokół z wyborów Zarządu KŻP, z dnia 30 V 1949; Tamże, sygn. 107, Protokół walnego zebrania, z dnia 31 V 1931 r.

⁸⁴ Ibidem, sygn. 94. Sprawozdanie z delegacji służbowej do Włocławka, z 7-8 V 1949 - A. Rozenberga.

[...] ⁸⁵. W dniu następnym odbyło się zebranie z udziałem delegacji z Bydgoszczy. Poinformowano o zlikwidowaniu stołówki działającej przy KŻ oraz zwolnieniu części pracowników. Decyzje te doprowadziły do pozostawienia na czele oddziałów tylko 2 płatnych pracowników, reszta miała pełnić swoje funkcje honorowo. Działania A. Rozenberga zostały uprzednio uzgodnione z I sekretarzem KM PZPR we Włocławku - Antonim Nowakowskim, którego poinformował o decyzjach „góry”.

Jak się wydaje, powodem, który leżał u podstaw decyzji „centrali” obok czynników ogólnopolitycznych, były artykuły w prasie żydowskiej wydawanej w Stanach Zjednoczonych piętnujące działania komunistów w Polsce. Jednym z dziennikarzy piszących w tym tonie był przedwojenny redaktor „Włocławker Sztyme” - I. M. Biderman ⁸⁶. Powiatowy KŻ we Włocławku zwołał 24 sierpnia 1949 r. wiec protestacyjny wszystkich ugrupowań polskich i żydowskich, podczas którego uchwalono rezolucję piętnującą: [...] *oszczerczą propagandę prowadzoną przez reakcyjną prasę żydowską zagranicą z udziałem faszysty «który pochodzi z naszego miasta» Bidermana* [...] ⁸⁷.

Stałym elementem była rywalizacja pomiędzy stronnictwami orientacji syjonistycznej a PPR czy Bundem. Terenem starć były zarządy CKŻP, w których wyżej wymienione partie posiadały swoje reprezentacje ⁸⁸. Frakcja PPR (PZPR) przy poparciu Bundu systematycznie osłabiała wpływy ugrupowań syjonistycznych. Zarząd partii Ichud w korespondencji z 1947 roku donosił, że [...] mimo dobrych chęci ułożenia normalnych stosunków z Komitetem Żydowskim we Włocławku, spotyka się stale z negatywnym ustosunkowaniem Komitetu [...] ⁸⁹. Uniemożliwiano, pomimo że posiadała ona największą liczbę członków, wprowadzenie swojego przedstawiciela do władz oddziału. Za przejaw szykan uznano niedopuszczenie do głosu członka Ichudu - b. oficera I Armii WP M. Rabortnika - podczas akademii (21 lutego 1947 r.) na cześć święta Armii Czerwonej ⁹⁰. Na forum zarządu KŻ w Bydgoszczy podczas zebrania, 26 kwietnia 1948 roku, Altman zarzucił frakcji PPR brak „większego uświadomienia” w związku ze zbojkotowaniem przez nią działań na rzecz Hagany na terenie Bydgoszczy ⁹¹.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ I. M. B i d e r m a n, *Di włocławker jidische prese*, (w:) *Włocławek we ha...*, s. 417-421.

⁸⁷ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 102, KŻP we Włocławku do Prezydium CKŻP, z dnia 22 VIII 1949 r.

⁸⁸ Ibidem, sygn. 103, KŻP w Bydgoszczy do CKŻP, z dnia 12 III 1947 r.

⁸⁹ Ibidem, sygn. 102, Zjednoczony Syjonistyczno Demokratyczny „Ichud”. Oddział we Włocławku do CKŻP w Warszawie, z 24 II 1947 r.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Ibidem, sygn. 106, Protokół zebrania Zarządu KŻP w Bydgoszczy, z 26 IV 1948 r.

W kręgu zainteresowań zwolenników, jak i przeciwników syjonizmu byli przesiedleńcy z ZSRR. Ich napływ w początkach 1946 roku wzmógł aktywność obu grup. Od lutego 1946 r., jak zauważył jeden z bydgoskich aktywistów PPR, wzmogła się aktywność ugrupowań syjonistycznych. Ich zainteresowania skupiały się głównie na petentach KŻ. Urzędnicy o poglądach syjonistycznych proponowali wstąpienie do Ichudu i skierowanie do kibucu. Osoby, które przystały na propozycję, otrzymywały pomoc pieniężną i odzieżową, inni „bochenek chleba i mleko w proszku”⁹².

Działalność kulturalna i propagandowa żydowskich organizacji dotyczyła kilku sfer. Stałym elementem były obchody kolejnych rocznic związanych z tragicznymi rocznicami z lat wojny - zagłady włościańskiego getta, wymordowania bydgoskich Żydów na Wzgórzu Wolności, wyzwolenia Auschwitz itd. Organizowano wyjazdy na tereny obozów masowej zagłady - Chełmna n/Nerem i Auschwitz. Nowością były akademie pierwszomajowe, imprezy ku czci np. T. Kościuszki, I Armii WP, Armii Czerwonej, rocznice 22 Lipca, Komuny Paryskiej. Aktywność propagandowa rosła przed referendum 1946 r. czy wyborami 1947 r. Z uwagą śledzono wydarzenia na Bliskim Wschodzie i zaangażowanie mocarstw w sprawie Palestyny (Izraela). Prowadzono zbiórki na rzecz żydowskich funduszy narodowych: Keren ha Jesod (Fundusz Podwalin), działający w Polsce w latach 1947-1950 oraz Keren Kajemet le-Israel (Żydowski Fundusz Narodowy) działający do 1950 r. Na bieżącą aktywność środowisk żydowskich składała się działalność bibliotek i świetlic, organizowano m.in. wieczory chanukowe, sederowe. Co piątek z okazji szabatu spotykano się w pomieszczeniach KŻ. Zapraszano na występy żydowskich artystów w ramach cyklicznych spotkań „żywego słowa”⁹³. Organizowano przedstawienia teatralne z udziałem m.in. Idy Kamińskiej. Gościem wygłaszającym odczyty o historii Żydów na ziemiach polskich był późniejszy wybitny historyk Iszajah Trunk⁹⁴. Przy włościańskiej bibliotece Bundu istniał żydowski chór⁹⁵. W oddziale bydgoskim KŻ działała świetlica narodowa oraz dom kultury, w ramach którego istniało koło dramatyczne, chór i orkiestra⁹⁶. Ożywioną działal-

⁹² Ibidem, sygn. 106, L e w i n, *Dzieje i praca żydowskiego w Bydgoszczy* (maszynopis), z 31 VIII 1946 r.

⁹³ Ibidem, sygn. 19, Sprawozdania z działalności KŻP we Włocławku i Bydgoszczy za lata 1946-1947; Tamże, sygn. 60, Protokoły posiedzeń KŻP w Bydgoszczy, z 2 I 1947 r., z 8 III 1947 r., Włocławka, z 6 IV 1947 r., z 22 IV 1947 r.; Tamże, sygn. 107, Protokoły... z Bydgoszczy z 2 II 1949, z 15 II 1949, Włocławka z 28 IX 1949 r.; Wiadomości Włocławskie, (dalej cyt.: WW), 1945, nr 78 z 28/29 IV, nr 86 z 12/13 V, nr 135 z 11 VII, nr 144 z 21 -22 VII, nr 149 z 27 VII 1945; BŻAP, nr 29 z 4 V 1945 r.

⁹⁴ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 259, Sprawozdanie KŻP we Włocławku za XI 1948 r.

⁹⁵ Ibidem, sygn. 261, 262, 468.

⁹⁶ Ibidem, sygn. 23, Sprawozdanie KŻP w Bydgoszczy za X 1946 r.

ność, głównie na terenie Włocławka, prowadziła grupa zajmująca się gromadzeniem zbiorów i dokumentująca hitlerowskie zbrodnie na ludności żydowskiej. Owocem jej pracy było zorganizowanie wystawy czynnej w dniach 1-9 maja 1947 r.⁹⁷ Grupa ta była zapewne lokalną komisją historyczną powiązaną z Centralną Żydowską Komisją Historyczną (od 1947 r. Żydowski Instytut Historyczny). Jej członkowie uczestniczyli w pracach Komitetu Ekshumacyjnego PCK podczas prac na miejscowym cmentarzu żydowskim, które rozpoczęto 23 października 1945 r.⁹⁸ Jedyną formą działalności edukacyjnej na poziomie ponadprzedszkolnym było prowadzenie we Włocławku kursów dokształcających dla młodzieży szkół powszechnych⁹⁹. Wraz z powrotem do Włocławka ludności żydowskiej odrodził swoją działalność żydowski ruch sportowy - Żydowski Klub Sportowy, który zaprzestał działalności w pierwszej połowie 1949 r.¹⁰⁰

4 Aktywność żydowskiej społeczności została znacznie ograniczona w wyniku likwidacji szeregu organizacji i partii politycznych w latach 1949-1950. Zamknięto przedszkola, oddziały TOZ, Towarzystwo Wspomagania Biednych Żydów. W 1950 roku nastąpiło zjednoczenie CKŻP z Żydowskim Towarzystwem Krzewienia Sztuk Pięknych (powstało w 1946 r.), w wyniku którego powstało Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce, finansowane ze środków Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Żydowskie Kongregacje Wyznaniowe podporządkowano w czerwcu 1948 r. CKŻP. Z byłych środowisk kongregacyjnych w sierpniu 1949 r. wyłonił się Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w Polsce. Jego oddział włocławski zaprzestał działalności około 1952 roku. Działalność wznowił w 1956 r. i działał do lat siedemdziesiątych. Oddział bydgoski ŻKW działał do 1948 r.¹⁰¹ Celem tych działań była dążenie do wykazania, że Polska jest ojczyzną Żydów, oni sami są aktywnie zaangażowani w procesy przemian ustrojowych, popierają ZSRR i odcinają się od ideologii syjonistycznej. Żydzi i ich organizacje propagować miały treści i promować działania zgodne z oficjalną polityką komunistycznych władz, które postrzegały Polskę i jej społeczeństwo w kategoriach monolitu etnicznego i kulturowego¹⁰².

⁹⁷ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 60, Protokół KŻP we Włocławku, z 22 IV 1947 r.; BŻAP, nr 47 z 14 VII 1945 r.

⁹⁸ WW 1945, nr 227, z 27/28 X.

⁹⁹ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 261, Sprawozdanie KŻP we Włocławku za II 1947 r.

¹⁰⁰ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 107, Protokół zebrania KŻP we Włocławku, z 17 VI 1949 r.

¹⁰¹ M. G o l o n, *Ludność żydowska...*, s. 230-233.

¹⁰² J. B y c k o w s k i, *Mniejszości narodowe w Europie 1945 - 1974 (Wybrane zagadnienia)*, Opole 1976, s. 68-74, 108-110; M. P i s a r s k i, *Na żydowskiej ulicy. Szkic do dziejów żydowskiej frakcji PPR i zespołu PZPR przy CKŻP. 1945-1951*, BŻIH 1997, nr 2, s. 42-43, 47-48.

Powody - instytucjonalne - poza ideologicznymi i rodzinnymi, które mogły decydować o pozostaniu części Żydów w Polsce, praktycznie przestały istnieć. Poczuciu zagrożenia wśród pozostałych na terenie województwa bydgoskiego Żydów sprzyjała nagonka antysemitka, jaka rozpętała się na działaczy żydowskich i żydowskiego pochodzenia w ZSRR, Czechosłowacji, Bułgarii, Węgrzech. W Polsce PZPR pod hasłem „unarodowienia kadr” usuwano Żydów z aparatu politycznego i przesuwano na niższe stanowiska. Odwoływanie się do antyżydowskich resentymentów stało się częścią tworzących się wewnątrz partii koterii, jednym z elementów socjotechniki władania społeczeństwem.

KOZIOŁOWA KORNELIJA RADA W BYDGOSZCZY
KAD NARODOWE INDUKTYWNEJ SPOŁECZYSTWA
(1953-1954)

Kornelia Koziołowa urodziła się 10 października 1907 r. w Bydgoszczy. Była żoną Józefa Koziołowskiego, który zmarł w 1945 r. w Warszawie. W 1945 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1946 r. została wydalona z Warszawy. W 1947 r. została wydalona z Łodzi. W 1948 r. została wydalona z Wrocławia. W 1949 r. została wydalona z Katowic. W 1950 r. została wydalona z Krakowa. W 1951 r. została wydalona z Warszawy. W 1952 r. została wydalona z Łodzi. W 1953 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1954 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1955 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1956 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1957 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1958 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1959 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1960 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1961 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1962 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1963 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1964 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1965 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1966 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1967 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1968 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1969 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1970 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1971 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1972 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1973 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1974 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1975 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1976 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1977 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1978 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1979 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1980 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1981 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1982 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1983 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1984 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1985 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1986 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1987 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1988 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1989 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1990 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1991 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1992 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1993 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1994 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1995 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1996 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1997 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1998 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 1999 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2000 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2001 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2002 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2003 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2004 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2005 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2006 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2007 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2008 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2009 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2010 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2011 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2012 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2013 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2014 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2015 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2016 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2017 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2018 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2019 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2020 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2021 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2022 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2023 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2024 r. została wydalona z Bydgoszczy. W 2025 r. została wydalona z Bydgoszczy.